

Így a németiség (szászok és svábok), a nagyrészt asszimiláns, magyar ajkú és magyar tudatú erdélyi zsidóság vagy a cigányság tömeges üldözéssel és tragédiákkal végződő megpróbáltatásairól, holott azok e „faji” dominanciáért vívott, ádáz közelharc nyilván egyenes következményei. A háborús logika — s az elvtelen hatalmi játszmaként felfogott diplomácia! — csakis ellenséget vagy szövetségest ismer, s e beszűkült bipoláris szemlélet, úgy tűnik, napjainkig kísért; s nem is csupán a demagóg indulatkeltéssel és idejétmúlt vágyfantáziákkal terhelt közvélekedésben, ám a művelt köztudatban, sőt, aránytalanságaival, adósságaival itt-ott magában a történetész szakmában is. Másként hogyan lehet, hogy az erdélyi romakutatásnak — akár csak egy tisztes tanulmány erejéig — ma sincs még érdemi mondanója e válságos négy évről, a helyi közösségek, családok veszteségeiről, önkéntes avagy kényszerű migrációjáról, egyéni és kollektív túlélő stratégiáiról? Az észak-erdélyi zsidóság sorsa — kivált a tragikus vég felől — mára alaposan feltárt, ám a holokauszt-kutatók szűkebb körén kívül alig számon tartott és „recipeált”, holott a Partiumban és a Királyhágón túl nem akad nagyobb község vagy város, amelynek ne lenne oka, kötelessége megemlékezni a „magyarok bejövételét” lelkesen éljenző, majd alig három és fél év múltán elhurcolt, legyilkolt ártatlan lakóiról. A dél-erdélyi szászok, bánáti és szatmári svábok — sokban úgyszintén tragikus — 20. századi sorsáról is akad még feltárni való; példa rá Baumgartner Bernadett nemrég publikált kiváló munkája (*Kisebbség a kisebbségben*, Kolozsvár, 2012, Kriterion), amely a szatmári svábok kálváriáját idézi fel a magyar, román, ismét magyar, majd a birodalmi német s a kényszermunkás milliókra éhes szovjet államérdek szorongattatásai között.

L. Balogh Béni jól megírt, hiánypótló és alapos monográfiáját még bizvást sokáig érdemes lesz a témát érintő más művekkel „egybeolvasni”, kutatónak és érdeklőnek egyaránt. Közülük, továbbgondolásra leginkább érdemes művekként hadd emeljünk itt ki hármat: Boka László és György Péter magvas és eredeti szellemű erdélyi tárgyú monográfiáit (Boka L.: *Egyszólamú kánon?*, Gondolat Kiadó ill. György P.: *Allathert Kolozsváron – Képzelt Erdély*, Magvető) továbbá Kőrössi P. József Markó Bélával készített „beszélgetőkönyvét” (*A magyar kártya*, Kossuth Kiadó).

Nóvé Béla

Bálint József

MAGYARORSZÁG NEMZETI VAGYONVESZTÉSE 1941–1947

Agroinform Kiadó, Budapest é. n. 472. o.

A II. világháború során emberéletekben keletkezett a legsúlyosabb, pótolhatatlan veszteség. Pontosan soha sem fog kiderülni, hogy Magyarország hány lelket vesztett a háborúban, hiszen a frontokon, az aknamezőkön, a légerekben, a ki- be- és áttelepítés közben, a katonák elől menekülve, a bombázások során vagy a bármilyen nációhoz tartozó hadseregek erőszakoskodása folytán meghaltak egy része jeltelen tömegsírban nyugszik, pontos „nyilvántartásukra” a háború vérvizatarában nem kerülhetett sor. Ugyanakkor Für Lajos, Stark Tamás, Szabó A. Ferenc és mások munkássága nyomán ma már jó becslések állnak rendelkezésre arról, hogy „hol vannak a katonák”, és „hova tűnt sok sírkereszt”.

Nem mondhatjuk azonban el ezt az országot ért ugyancsak katasztrofális mértékű háborús vagyonvesztéséről. Nagyon kevés kutató vállalkozik arra, hogy mérje a mérhetetlent, elvégezze azt a sziszifuszi munkát, amelyet egy ilyen roppant nehéz feladat megkövetel. Ezen a téren nagyjából még most is csak annyit tudunk, amit a Statisztikai Szemle 1955. februári számában Bokor Béla nyilvánosságra hozott. Eszerint Magyarország háborús kára 1938. évi, tehát még értékálló pengőben kerekén 22 milliárd volt, amelyhez hozzá adva a 10 milliárd pengős közvetlen hadikiadást, illetve a háború alatt a magyar–német külkereskedelemben felhalmozódó mintegy 2 Mrd pengős magyar többlétszállítás értékét, 35 milliárd pengős háborús vagyonvesztés adódott, ami az 1938/1939. évi nemzeti jövedelmének a hétszeresét tette ki. Gerő Ernő évekkel korábban, az MDP Politikai Akadémiáján 1949. március 6-án tartott „Magyarország gazdasági újjáépítésének feltételei” című előadásában ugyan ilyen nagyságrendű, egészen pontosan 34 milliárd 618 millió aranypengő vagyonvesztésről beszélt.

Bálint József új könyvében a statisztikus aprólékosságával és alaposágával összeállított és sokoldalúan elemzett, részben eddig még nem közölt dokumentumok segítségével járul hozzá Magyarország II. világháborús vagyonvesztésének pontosításához. Tizenkét fejezetre tagolva mutatja be azt a fájdalmasan hosszú listát, amely hazánknak a háború során különféle okokból kifolyólag elszenvedett anyagi veszteségeit sorjázza. A szerző tematikus fejezetekbe rendezte azokat a

levéltári dokumentumokat, amelyek a közvetlen hadi kiadásokról és a frontokon megsemmisült hadieszközökről, az ország német megszállása után rendszeressé vált angolszász légerő okozta bombakárokról, a háború végén nyugatra hurcolt magyar gépekről, berendezésekről, közlekedési eszközökről, lábon kihajtott állatokról, szekereken és más szállítóeszközökön elrabolt élelmiszerekről szólnak. Külön fejezet foglalkozik a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzjegynyomda külföldre hurcolt, majd 1946. augusztus elején visszaadott arany- és devizatartalékaival, értékeivel, a mezőgazdaság, az ipar, a szénbányászat, a közlekedés vagyonvesztésével. Iratok sokasága bizonyítja, hogy a háborúban lerombolt, kifosztott ország számára milyen elképesztő terhet jelentett az eléinte egy millió főt is meghaladó megszálló szovjet hadsereg ellátása. Végül a kötet a háború végén Nyugatra, elsősorban Németország amerikai megszállási zónájába illetve Ausztriába hurcolt magyar javak felkutatásával, illetve visszaadásával, az ún. restitúcióval foglalkozik.

Talán néhány dokumentumot megérdemelt volna az a tény, hogy a háborúban lerombolt, dezorganizált gazdaság helyreállításához, a gazdaság körforgásának beindításához, valamint a leginkább veszélyeztetett társadalmi csoportok fiziológiai létének a megmentéséhez — a vagyonvesztés mértékéhez képest talán elenyésző mértékű, de az adott helyzetben mégis létfontosságú — külföldi segítség is érkezett az országba. Magyarország az ENSZ Újjáépítési és Segélyszervezetétől (UNRRA) 1946 nyarától 1947 tavaszáig 4 millió 534 ezer 700 dollár segélyt kapott élelmiszer, ruha, gyógyszer, kötszer, tápszer stb. formájában. Speciális jóléti szolgálatot látott el az Amerikai Zsidó Szociális Alap, a JOINT (American Joint Distribution Committee, AJDC), amely ruhát, gyógyszert osztott, konyhákat üzemeltetett és élelmiszert adományozott hit- és sortársainak. De segített a Vöröskereszt, a Magyarok Világszövetsége, az Egyetemes Egyháztanács, az Actio Catholica, a református egyház, az American Hungarian Relief, az Ír Vöröskereszt, a British Save the Children, a Schweizerische Comite für die Hilfe an die Bevölkerung Ungarns és néhány magánzemély is. Magyarország — néhány kisebb volumenű és rövid lejáratú kereskedelmi hitelen túl — mintegy 16 millió dollár értékben vásárolhatott az amerikai inváziós hadsereg Európába hagyott felszerelési tárgyaiból. A 25 éves lejáratú, kedvező kamatozású kölcsön feléből fél-ezer gőzmozdonyt vásárolt az ország, amelynek a jelentőségét a vasúti közlekedés újjászervezésében nem lehet túlbecsülni.

A kötetben közölt dokumentumok túlnyomó többségét a Politikatörténeti Intézet Levéltárában és a Hadtörténelmi Levéltárban őrzik. A szerző jelentős számú iratot közöl a Magyar Kommunista Párt Állampolitikai Osztályának állagából. Ugyan az MKP a háború végén még messze volt a mindenható állampárti szerepkörtől, de az 1945. november 4-ei országgyűlési választások után megalakult kispárti vezetésű kormányokban a kommunisták választási eredményeikhez képest jóval nagyobb mértékű befolyáshoz jutottak. Irataik tehát alapvető és eddig nélkülözhetetlen még nem hasznosított forrás, amelynek a feltárása, közzététele fontos hozzájárulás a háború utáni magyar gazdaság történetének a megismeréséhez. Helyet kapott a kötetben a Szociáldemokrata Párt néhány korabeli dokumentuma is. Az ország háborús kiadásaival és a magyar honvédség katonai vagyonvesztésével kapcsolatos iratok zöme a Hadtörténelmi Levéltárából származik. A magyar gazdaságot ért háborús károk összegzésével a kormány a Pénzügyminisztériumot bízta meg. A PM béketárgyalási anyaga a vizsgált témának az egyik legfontosabb forrása, így az itt található dokumentumok joggal kaptak bő teret a dokumentumkötetben.

Az 1945 után keletkezett levéltári iratok gyűjtése az 1970-es évektől az egykor önálló intézményként működött Új Magyar Központi Levéltár feladata lett. Az ÚMKL 1975-ben indította el a „Források a magyar népi demokrácia történetéhez” című sorozatát, amelynek 1989-ig kilenc tematikus kötete jelent meg. A szerző az újjáépítésre, a mezőgazdaságra, a szénbányászatra és a közlekedésre vonatkozó kötetekből emelt be számos dokumentumot könyvébe. Az újraközlést az indokolja, hogy az ÚMKL nem túl nagy számban megjelent kiadványai ma már nehezen elérhetőek.

A levéltári dokumentumok mellett helyet kapott a kötetben néhány izgalmas, eddig még nem publikált, magángyűjteményekben őrzött fotó, igazolás, levelezés, korabeli pénz, naplórészlet, rendelet. A szerző koránál és életútjánál, társadalmi státuszánál fogva szemtanúja, majd részese és részben alakítója lett a II. világháború utáni magyar történelemnek. A kötetben megjelentetett saját és kortársi visszaemlékezések természetesen vitathatók, de mondandójuk mindenképpen kiegészíti, néhol pontosítja a dokumentumok száraz tényközléseit.

A recensens szívesen olvasott volna néhány dokumentumot az ún. nyugati jóvátételről is, mivel itt a nagyhatalmak nemzetközi egyezményben szentesített több milliárd Ft-os vagyonkivonási kísérletéről volt szó. A fegyverszüneti egyezmény a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának megítélt 300 millió dollár jóvátétel fizetésén túl arra kötelezte Magyarországot,

hogy térítse meg azokat a károkat és veszteségeket, amelyeket a háború a szövetséges államok és polgáraik hazánk területén lévő vagyonában okozott. A győztesek némi vita után úgy döntöttek, hogy Magyarország ezeknek a károknak a 2/3-át forintban köteles megtéríteni. Ezen a jogcímen az Egyesült Államok és Nagy-Britannia több mint 2 milliárd Ft háborús kár megtérítésére tartott igényt. Az más kérdés, hogy a tőkés országok a Magyarországgal kisebb-nagyobb megszakításokkal hosszú éveken át folytatott pénzügyi-vagyonjogi tárgyalásokon végül mit tudtak ezekből az igényekből érvényesíteni.

Magyarország 1949 és 1956 között pénzügyi-vagyonjogi egyezményeket írt alá a szovjet érdekszférába tartozó szocialista országokkal is. Jugoszlávia kivételével ezekben az egyezményekben a szocialista országok kölcsönös lemondtak az egymással szemben a háború előtti és az azt követő időkből fennmaradt követeléseikről, vagyis nullszaldós megállapodásokat kötöttek. Ezeknek az egyezményeknek némelyike (különösen a romániai CASBI működéséből fakadóan az 1953-as magyar-román vagyonjogi egyezmény) ugyancsak jelentős magyar vagyonvesztéshez vezetett.

Sok bírálattal éri az USA-t azért, mert a szerző szerint akadályozta a nyugatra hurcolt magyar vagyon visszaadását. Tény, hogy a németországi és ausztriai amerikai megszállási zónában a háború befejezésekor a katonai parancsnokságnak az volt az álláspontja, hogy „minden magyar eredetű, a megszálló hatóságok illetékességi területén fellelhető gazdasági jószág amerikai hadizsákmány”, vagyis ezeket nem adják vissza. Ez az álláspont azonban gyorsan változott. H. F. Arthur Schoenfeld, a budapesti amerikai misszió vezetője 1946. március 19-én közölte a magyar kormánnyal, hogy az arany és a valuták kivételével az USA megszállási övezetekből meg lehet kezdeni azoknak a bizonyíthatóan magyar javaknak a hazaszállítását, amelyeket 1945. január 20-a (tehát az ideiglenes fegyverszüneti egyezmény aláírása után) erőszakkal hurcoltak ki Magyarországról.

Az Amerikában 1946-ban tárgyaló magyar delegáció olyan ígéretet kapott, hogy az MNB aranytartalékának hazaszállításán túl az Egyesült Államok kormánya visszaadja azokat a kiszállított magyar vagyontárgyakat is, amelyeket 1944. október 15 és 1945. január 20-a között hurcoltak ki a németek és a nyilasok. A restitúció kérdésében az amerikai álláspont 1947 nyarától Magyarország fokozódó szovjetizálása és az erőszakos kommunista hatalomátvételre irányuló módszerek eluralkodása miatt vett kedvezőtlen fordulatot, majd az 1948. januári hegyeshalmi incidens miatt a kint lévő magyar vagyon hazaszállítása néhány évig teljesen leállt. Az amerikai hatóságok kiutasították az Ausztriában és a német megszállási zónában tevékenykedő magyar visszatszolgáltatási bizottságokat, az ott található magyar javak kezelését az osztrák és a nyugat-német hatóságokra bízták, amelyek természetesen nem a magyar javak visszaadásában, hanem az ottani gazdaságba történő legteljesebb beolvasztásban, felhasználásban voltak érdekeltek.

A szerző az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt ideiglenes fegyverszüneti egyezményben a vesztes Magyarországra kiszabott jóvátételt nem sorolja az ország második világháborús vagyonvesztései közé, arra hivatkozva, hogy hazánk ezt nem a meglévő vagyonából, hanem több évre elosztva, folyó termelésből teljesíthette. Ez az érvelés azonban csak részben fogadható el, mivel az 1945. június 15-én aláírt szovjet-magyar jóvátételi egyezmény III. sz. melléklete 9,9 millió dollár értékben sorolta azokat az erőműveket, komplett gyárberendezéseket, valamint szerszámgepet, amelyeket 1946. január 20-ig jóvátétel fejében a Szovjetunióba akartak szállítani. Ez még akkor is jelentős mértékű közvetlen vagyonvesztésnek számít, ha a kérdéses időpontig „csak” 4,7 millió dollár értékben szerelték le és szállítottak ki gyárberendezéseket jóvátétel címén. (Ebben az összegben a jóvátételtől függetlenül hadizsákmány címén leszerelt és elszállított javak értéke nem szerepel.) Sajátos vagyonkivonásnak minősíthető a Dél-Erdélyben lévő Petrozsényi Román Kőszénbánya magyar tulajdonrészének az orosz jóvátétel csökkentése fejében a Szovjetunióknak történő átengedése is.

Hasonlóképpen vitatható a szerzőnek az az állítása, hogy a magyarországi német vagyon jóvátétel fejében történő átadásával Magyarországot „semmilyen vagyonvesztés nem érte, hiszen a szóban forgó ingatlanok korábban sem képezték a magyar állam tulajdonát”. A Szovjetunió a háború előtti magyarországi német, vagy annak tartott vagyontömeget 1951 és 1955 között nem *átadta*, hanem *eladta* Magyarországnak. A kereken 4 Mrd Ft-ra értékelt egykori német vagyonért több etapban 1,7 Mrd Ft-ot fizetett Magyarország, a fennmaradó összeget a szovjet kormány elengedte. Még az MSZMP apparátusa is túlságosan nagy árnak tartotta 1956 decemberében ezt a megváltási összeget ahhoz képest, hogy 1948/49-ben a többi magyarországi tőkés érdekeltségeket *lényegében kártérítés nélkül* sajátították ki.

A kötet Magyarország hadba lépésétől 1947-ig tárgyalja a nemzeti vagyonvesztést. Nem lehet tehát elvárni, hogy ennek a bonyolult problémakörnek a későbbi időszakban történt eseményeit tárgyalja, ez természetesen nem lehet ennek a munkának a feladata. Arra azonban egy kitekintésben mindenképpen utalni kellett volna, hogy a magyar vagyonvesztés ügye közel sem zárult le 1947-tel, hanem később még évtizedekig napirenden maradt.

Bálint József nem törekedett (és nem is törekedhetett) teljességre. A II. világháborúban elszenvedett vagyonvesztés feltárása további kutatómunkát igényel. A téma számos megkerülhetetlen forrása (így a kormányülés jegyzőkönyvei és előterjesztései, a Miniszterelnöki Hivatal, a Jóváételi Hivatal, a Magyar Külügyminisztérium, a Gazdasági Főtanács, a Magyar Iparügyi Minisztérium iratanyaga) további fontos információt rejt, amelynek a feltárása egy újabb dokumentumkötet feladata lehet.

Honvári János

Varga Éva Mária

MAGYAROK SZOVJET HADIFOGSÁGBAN (1941–1956)

Az oroszországi levéltári források tükrében

Russzisztikai könyvek XXIII. Russica Pannonica, Budapest, 2009. 392 o.

Az igényes kiállítású kötet a magyar russzisztikai kutatások magas színvonalát dicséri. A kiadványt bevezető ajánlást *Krausz Tamás* professzor írta, aki kissé korholóan megjegyzi, hogy sokan foglalkoznak ezzel a témával, „de valamilyen objektív vagy/és szubjektív okból mégsem nyúlnak a témakör eredeti forrásaihoz.” (9.) A munka erényének tehát elsősorban a forráskutatást tekintem, amiben kétségtelenül igaza van. Közismert, hogy milyen nehéz volt az oroszországi kutatás, amihez nemcsak óriási türelem, anyagi lehetőség, hanem bizonyos bizalmi tőke is szükséges, mert a dokumentumok felelős őrzői, rendezői azt is feladatuknak tartják, hogy a külföldi kutatók ne használhassák fel az adatokat a magát sok tekintetben még ma is a Szovjetunió örökösének tekintő Oroszország és az orosz nép netán negatív megítélésére. Az 1990-es évektől kezdődően fokozatosan lehetővé vált a kutatás, különösen azok számára, akik bizonyították, hogy jóhiszeműen viszonyulnak a témához és megfelelő tudományos kapcsolatokkal rendelkeznek. A szerző könyvében ennek a folyamatnak az elemzését is olvashatjuk. Bevezetőjében megállapítja, hogy a kérdés kutatásához igazán azok járulnak hozzá eredményesen, akik előítélet mentesen közelítenek témájukhoz, valamint tudatában vannak a források hierarchikus voltában, abban, hogy a levéltári források mindennél előbbre valók, hiszen az emlékiratok, naplók — szerzőjük világnézeti beállítódása, szubjektív élményei következtében — kevésbé alkalmasak a valóság megragadására. Mindazonáltal többször idézi egyetértően *Örkény István: Lágerek népe* c. könyvét, amelynek hozzáállását mértékadónak tekinti. A bevezető arra is rámutat, hogy nem lehet párhuzamot, főleg azonosságot kimutatni a német és a szovjet hadifogoly politika között, mert a hitleri Németország célja az ellenfél élőerejének tudatos megsemmisítése volt, míg a Szovjetunió mostoha körülményei ellenére megkísérelte biztosítani a hadifoglyok létfeltételeit, s nem ideologikus céltól vezérelve népiirtásra, hanem az országot ért szörnyűséges háborús károk helyreállítására használta fel a fogságba ejtettek munkaerejét.

A historiográfiai áttekintés is a fenti vonalon halad. A szerző mértéktartóan, bár félreérthetetlenül vitatkozik a kérdés másik ismert magyar kutatójával, *Stark Tamással*. Számadatait túlzóaknak, a levéltári kutatások tükrében megalapozatlannak tekinti, s narratíváját is bírálja. Megjegyezzük, hogy a két kutató történelmi felfogása közötti különbség nemcsak a második világháború megítélésében, hanem általában is jelentkezik a szakirodalomban. A történészek jelentős csoportja a források megszólaltatását, interpretálását, a történelem szereplőinek érzésvilágát, szenvedéseit, hazájuk-népük tragédiájának felrajzolását is céljának tekinti. Ami nem feltétlenül jelent „revizionizmust” a kérdéskör korábbi elhallgatásával vagy túlpolitikáltságával szemben. A másik felfogás szerint a szaktörténész feladata lényegében megszűnik az adatok és tények feltárása és közlése után. A következtetések levonása szerintük az olvasó dolga. Varga Éva Mária felfogása — véleményem szerint — a két pólus között helyezkedik el. Szükségesnek tartja a háborús felelősség kérdésének folyamatos hangsúlyozását, a fasiszta-antifasiszta szembenállás minőségi különbségének fenntartását. Mindez nem teszi lehetetlenné, hogy óriási tényanyagát, sokéves,